

Millî Mücadele Aleyhtarı Bir Din Görevlisi: Bursa Müftüsü Ömer Fevzi Efendi
An Anti-National Struggle Religious Officer: Mufti of Bursa Ömer Fevzi
Celil Bozkurt*

Öz

Bursa Müftüsü Ömer Fevzi Efendi, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinde önemli roller oynamış bir din görevlisidir. Bulgaristan'ın Tuna vilayetinin Varna sancağına bağlı Hacıoğlu Pazarcık kasabasında dünyaya gelen Ömer Fevzi Efendi, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra Rusların Balkanları işgal etmesi üzerine ailesiyle birlikte Bursa'ya göç etmiştir. İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde İttihat ve Terakki listesinden Bursa mebusluğu yapan Ömer Fevzi Efendi, sonraki yaşamında koyu bir Hürriyet ve İtilaf taraftarı olarak tanınmıştır. Mütareke Dönemi'nde Bursa Müftülüğüne tayin edilmiş ve Damat Ferit Paşa Hükûmeti tarafından kurulan Anadolu Heyet-i Nasihasında görev almıştır. Ömer Fevzi Efendi, bu göreviyle saltanat çevrelerinde itibar görmüş ve Padişah Vahdettin'in gözde âlimleri arasına girmiştir. Bursa'da Kuvayımilliye taraftarı birçok şahsın *İttihatçı* olarak yaftalamasında ve bunların sürgün edilmesinde önemli rol oynamıştır. Ömer Fevzi Efendi, Bursa'da Kuvayımilliye aleyhtarı faaliyetleri nedeniyle 56. Tümen Komutanı Albay Bekir Sami Bey tarafından Kütahya'ya sürgün edilmiştir. Fakat Bursa'nın Yunan işgaline girmesinden sonra yeniden Bursa Müftülüğüne tayin

* Prof. Dr., Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü - Prof. Dr., Düzce University, Akçakoca Bey Faculty of Political Sciences, Department of International Relations, Düzce/TÜRKİYE, celilbozkurt@duzce.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-6103-1642>

Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

edilmiştir. Yunan işgal sürecinde tam bir iş birlikçi olarak faaliyet yürüten Ömer Fevzi Efendi, Yunanların Batı Anadolu'da kurmak istediği özerklik çalışmalarında aktif rol almıştır. Milli Mücadele aleyhinde önemli roller üstlenen Ömer Fevzi Efendi'nin siyasi faaliyetleri henüz akademik anlamda ortaya konulmuş değildir. Bu makalede Ömer Fevzi Efendi'nin İkinci Meşrutiyet'ten Milli Mücadele'ye uzanan süreçteki faaliyetleri analiz edilecektir. Araştırmada Meşihat ve Osmanlı arşivleri ağırlıklı olarak kullanılırken; telif, hatırat ve süreli yayınlara da müracaat edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ömer Fevzi Efendi, Bursa, Millî Mücadele, Heyet-i Nasiha, Yüzellilikler.

Abstract

Mufti of Bursa Ömer Fevzi Efendi is a religious officer who played an important role in the transition from the Ottoman Empire to the Turkish Republic. Ömer Fevzi Efendi, who was born in Hacıoğlu Pazarcık town of Varna Sanjak of the Danube Province of Bulgaria, migrated to Bursa with his family after the Russian invasion of the Balkans after the 1877-1878 Ottoman-Russian War. Ömer Fevzi Efendi, who was a Bursa deputy from the Committee of Union and Progress during the Second Constitutional Monarchy Era, was known as a staunch supporter of Liberty and Entente Party (Hürriyet ve İtilaf Fırkası) in his later life. He was appointed to the Bursa Mufti Office during the Armistice Period and served in the Anatolian Committee of Advice established by the Damat Ferit Pasha Government. With this duty, Ömer Fevzi Efendi was respected in the Sultanate circles and became one of the favorite scholars of Sultan Vahdettin. He played an important role in stigmatizing and exiling many supporters of National Forces as *Unionists* in Bursa. Ömer Fevzi Efendi was exiled to Kütahya by the 56th Division Commander Colonel Bekir Sami Bey due to his activities against the National Forces in Bursa. The political activities of Ömer Fevzi Efendi, who played an important roles against the National Struggle, have not yet been revealed in an academic sense. In this article, the activities of Ömer Fevzi Efendi in the process from the Second Constitutional Era to the National Struggle will be analyzed. While the Meşihat and Ottoman archives are mainly used in the research, other research works, memoirs and periodicals will also be referred.

Keywords: Ömer Fevzi Efendi, Bursa, National Struggle, Committee of Advice, 150 persona non gratas.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesi'ni imzalamasının ardından Anadolu ve Trakya, İtilaf devletleri tarafından işgal edildi. Saltanat idaresi ve İstanbul Hükûmetleri, işgalcilerle politik yollardan mücadele etmeyi tercih ederken, halka da işgaller karşısında sakin kalmayı ve devlete güvenmelerini öğütüyordu. Saltanat idaresine göre, Mondros Mütarekesi'yle her türlü silahtan arındırılan ve stratejik mevkiileri işgal edilen Osmanlı Devleti'nin yeni bir mücadeleye girmesi imkânsızdı. Üstelik İtilaf devletlerine güvenliklerini tehlikede gördüğü stratejik bölgeleri işgal etmek hakkını veren mütarekenin 7. maddesi, anlaşmazlık hâlinde yeni işgallere zemin hazırlayabilirdi. Bu bağlamda izlenebilecek en makul yol, İtilaf devletleriyle iyi geçinmek ve onları tahrik edecek politikalardan kaçınarak ülkenin birliğini korumaktı. İşgallerin zamanla genişlemesi ve halkı mağdur etmesi üzerine ülkenin değişik bölgelerinde huzursuzluklar baş gösterdi. Hükûmetten beklediği desteği göremeyen Anadolu halkı, can ve mal güvenliğini Kuvayımillîye adı verilen bölgesel direniş örgütleriyle sağlamaya çalıştı¹. Bu arada Damat Ferit Paşa Hükûmeti, Padişah Vahdettin'in de onayıyla, Mustafa Kemal Paşa'yı bazı sorunları gidermek üzere Anadolu'ya görevlendirdi. Mustafa Kemal Paşa, mutlak kurtuluşun ülke genelinde örgütlenecek ulusal bir mücadeleyle mümkün olabileceğine inanmaktaydı. Bu nedenle Paşa, halkı yatıştırmaya çalışan saltanat idaresinin aksine millî duyguları uyandıran ve mücadele fikrini oluşturan faaliyetlere girişti. Bunun İtilaf devletlerini tahrik edeceğine inanan saltanat idaresi ve Damat Ferit Paşa Hükûmeti, Mustafa Kemal Paşa'nın görevini bırakarak derhâl İstanbul'a gelmesini emretti. Fakat Anadolu'da kalan Mustafa Kemal Paşa, Amasya Genelgesi'yle başlayan, Erzurum ve Sivas Kongreleriyle devam eden süreçle halkı işgallere karşı örgütlemeye devam etti. Paşa'nın faaliyetlerini vatanın geleceği için tehlikeli gören Padişah Vahdettin, Mustafa Kemal Paşa'nın fahri yaverliği, rütbe ve nişanlarının alınarak ordudan atılmasını irade buyurdu. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, askerlik görevinden istifa etti².

Saltanat idaresi, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da kurmaya çalıştığı millî direnci, devlet otoritesine karşı bir isyan hareketi olarak yorumluyor; bunun yeni bir savaşı körüklerken aynı zamanda mevcut işgalleri daha da artıracakını savunuyordu. Buna göre, Anadolu'da patlak veren *isyan*, halkın barış ve huzuru için mutlaka önlenmeliydi. Millî Mücadele yıllarında taşra uleması, bölge hiyerarşisinin başında geliyor ve halkı temsil ediyordu. Ulemanın halkı, irşat ve yönlendirmek gibi

1 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, C 1, Kastaş Yayınları, İstanbul 1987, s. 118-129.

2 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C I, Türk Tarih Kurumu, 5. baskı, Ankara 2009, s. 36-41.

imtiyazlı bir kabiliyeti vardı. Bu bağlamda saltanat idaresi, Anadolu’da sarsılan otoritesini yeniden kurmak ve *ışyan* olarak gördüğü millî faaliyetleri durdurmak için ulema sınıfına yaslanmak zorunda kaldı. Bu politikanın bir sonucu olarak Damat Ferit Paşa Hükûmeti’nin Şeyhülislamı Dürriyade Abdullah Efendi, 11 Nisan 1920’de Kuvayımilliye’yi bir *ışyan* hareketi, Kuvayımilliyecileri de halifeye ve padişaha karşı birer *bağî* (asi) olarak gösteren ve bunlarla mücadelede *vacip* ve öldürülmelerinin de dinen *meşru ve farz* olduğunu vurgulayan bir fetva yayımladı. Söz konusu fetva, İngiliz ve Yunan uçaklarıyla Anadolu şehirlerine dağıtıldı ve ulema eliyle halka ulaştırılması istendi³.

Ankara Hükûmeti, saltanat idaresinin Millî Mücadele’yi boğmak için din duygusunu ve ulemayı istismar eden politikalarının farkındaydı. Mustafa Kemal Paşa’ya göre, Anadolu’da büyük tehlikeler çıkarabilecek keyfiyette olan İstanbul Fetvası karşı bir fetvayla çürütülmeli ve halk nazarında meşruiyetini kaybetmeliydi. Bu bağlamda Ankara Müftüsü Rıfat Börekçi Efendi’nin başkanlığında 153 müftü, Ankara Fetvası olarak bilinen fetvayı hazırladı. Fetvada, halifenin başkentte esaret altında olduğundan İstanbul Fetvası’nın geçersiz olduğu ve Millî Mücadele’nin dinen *farz* olduğu vurgulandı⁴. Mustafa Kemal Paşa, Ankara Fetvası’na koşut olarak Bursa’da bulunan Ali Fuat Paşa’dan ulemayla birlikte bir fetva hazırlamasını istedi. Ali Fuat Paşa, 21-22 Nisan 1920’de Bursa Belediyesi’nde ulemayla birlikte bir fetva hazırladı. Fetvada esaret altında bulunan fetva emininin fetvasıyla padişah iradesinin muta olamayacağı belirtildi⁵.

Türkiye Büyük Millet Meclisinin kurulmasıyla birlikte saltanat idaresiyle Ankara Hükûmeti arasındaki fay hatları daha da derinleşti. Her iki taraf da kendi otorite ve meşruiyetini kurmak amacıyla halkı yönlendirme kabiliyetinde olan ulemanın manevi gücünden faydalanma yoluna gitti. Böylelikle ulema, Millî Mücadele’nin siyasi ve toplumsal ikliminde kritik bir rol oynamaya başladı. Bu süreçte öne çıkan din görevlilerinden biri de Bursa Müftüsü Ömer Fevzi Efendi’ydi. Koyu bir saltanat

3 Selek, *age.*, s. 82-84.

4 Ali Sarıkoyuncu, *Millî Mücadele’de Din Adamları*, C I, 5. baskı, Ankara 2007, s. 146-158.

5 Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul 2019, s. 408-410. Bursa Fetvası’nı imzalayan 39 civarında âlim, şehrin Yunan işgaline girmesinden sonra 2 Eylül 1920 tarihinde düzenledikleri bir mitingde söz konusu fetvayı Kuvayımilliye’nin baskısıyla imzaladıklarını deklare ederek halifeden af diledi. Eski kadılardan Mustafa Asum Efendi’nin sözcülüğünü yaptığı bu âlimler, imzaladıkları bir beyannameye *şiar-ı sadakat ve ubüdiyet münafı hâl ve hareketden sureti katıyede müctenib bulunacaklarını taahhüd ve beyan* ettiler. Bu hususta bk. Celil Bozkurt, “Millî Mücadele’de Bursa Uleması: Yunan İşgalinde Bursa’da Saltanata Bağlılık Mitingi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 37/S. 103, 2021, s. 91-94.

tarafarı olan ve Padişah Vahdettin'in gözde âlimleri arasına giren Ömer Fevzi Efendi, Millî Mücadele aleyhinde önemli roller oynamasına rağmen akademik bir araştırmaya konu edilmiş değildir. Bu makalede Ömer Fevzi Efendi'nin İkinci Meşrutiyet'ten Millî Mücadele'ye uzanan süreçteki siyasal faaliyetleri analiz edilecektir. Araştırmada ağırlıklı olarak Meşihat ve Osmanlı arşivleri kullanılacak olup, bunlara ilaveten hatırat, süreli yayınlar ve telif eserlere de yer verilecektir.

1. Ömer Fevzi Efendi'nin İkinci Meşrutiyet Dönemi Faaliyetleri

Ömer Fevzi Efendi, 1862'de Bulgaristan'a bağlı Tuna vilayetinin Varna sancağında Hacıoğlu Pazarcık kasabasında doğdu. Babası, Hacı Seyyid Çelebi, annesi ise Meltufiye Lütfiye Hanımdır. Ömer Fevzi Efendi, ilk ve orta tahsilini Pazarcık'ta tamamladı. 1877-1878 Osmanlı-Rusya Savaşı'ndan sonra Rusların Balkanlara inmesi üzerine Ömer Fevzi Efendi de Bursa'ya göç etti. Burada İslami ve Arabi bilimler tahsil eden Ömer Fevzi Efendi, 1907 yılında icazet aldı⁶.

Bursa ulemasının önde gelenlerinden Ömer Fevzi Efendi'nin siyaset sahnesine çıkışı İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonradır. Meşrutiyetin ilanı, diğer Anadolu şehirlerinden olduğu gibi Bursa'da da bazı sancılı olayların yaşanmasına neden oldu. Güçlü bir saltanat ve hilafet geleneğine sahip olan eski başkent, Meşrutiyet'e intibak günlerinde bazı huzursuzluklara şahit oldu⁷. Meşrutiyet'in ilanı esnasında Bursa Valiliğinde bulunan Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) yazdıkları, Bursa'da gelişen olaylara ışık tutması açısından oldukça önemlidir. Buna göre Bursa'da ilk kaynaşmalar, devletin vergi almasına karşı çıkarak ötede beride propaganda yapan ulema arasında başladı. İsmail adında bir müezzin, halktan lüzumsuz vergilerin alınmakta olduğunu ileri sürerek halkı kıskırtmaya başladı. Yine Ömer Fevzi Efendi, cami vaazlarında *Duhuliye namile veya daha bilmem ne isimlerle lüzumsuz resimler alınıyor. Bunları kaldırmak tarafıdaryım* gibi sözlerle halkı galeyana getiriyordu. Bursa'da gerilimin yükselmesi üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti, 16 Ağustos 1908 tarihinde Bursa halkına yönelik bir beyanname dağıtmak zorunda kaldı. Beyannamede şunlara dikkat çekiliyordu:⁸

6 Meşihat Arşivi (MŞH), SAİD. 244-16-1.

7 İkinci Meşrutiyet'in ilan edildiği zaman Bursa'da gelişen bazı olaylar için bk. Kudret Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri*, İmge Yayınevi, İstanbul 1999, s.139-145.

8 *Bir Devlet Adamının Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II.Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, haz. F. Rezan Hürmen, Arma Yayınları, İstanbul 1993, s. 464-465.

“Öteden beri ehaliye tavsiye ettiğimiz sükûn ve itidali, maatteessüf Hürriyet ve Meşrutiyet’in düşmanı olan birtakım kimseler bozmağa çalışıyorlar. Hepimizin selameti Kanunu Esasiye’nin muhafazasile hâsıl olacağını bildiğimiz hâlde selametimize kasdi olan bazı hainlerin ehaliye türlü türlü fikirler verdikleri görülüp işitiliyor. Gûya hürriyet olunca vergi verilmezmiş. İşte millete, memlekete kasdi olan hainlerin ve müfsidlerin halka söyledikleri daha doğrusu milletin zihnine işledikleri zehirli düşünceler bu gibi şeylerdir. Eğer ehali kanunen tayin olunan vergiyi vermezse askeri ve orduları besliyecek para nereden bulunur? Top, tüfek ve cephane edinmek için lazım olan para nasıl tedarik edilir? Milletin işlerini hak ve adalet dairesinde görececek olan memurlar nereden maaş alırlar? Mektebler, ne ile idare olunur? Dünya yüzünde hükûmete vergi vermeyen bir millet mevcut mudur? Dünyanın herhangi bir köşesinde bu gibi müfsidlerin söylediklerine inanacak bir insan bulunabilir mi? Bu gibilerin sözlerine kulak asmak, bile bile hem kendini hem vatandaşlarını ve hem de memleketini ateşe atmaktır. Hürriyetimizi istihsal ettiğimiz, saadetle yaşamağa başlayacağımız şu sırada birbirimizle boğaz boğaza mı geleceğiz? Bir iki hainin sözü ile bir vatanın bir toprağın evladı birbirine düşman mı olacak? Ey efrad-ı ümmet! Hükûmete ve nizam karşı sizi teşvik eden hainlerden sakınınız! Ve bu gibilerin isimlerini Cemiyete bildiriniz. Nizamlardan ve vergilerden şikâyetleriniz varsa Meclis-i Mebusan’ın açılmasını bekliyelim, o vakit siz şikâyet etmeseniz bile İttihad ve Terakki Cemiyeti, sizin namınıza milletvekilleri önünde lazım gelen şikâyetlerde bulunacaktır. Biz şimdi hükûmetin emirlerine ve nizamlarına itaate mecburuz. Cemiyetimiz böyle müfsidleri yakalayıp mahkemeye teslim etmesini hükûmetten rica etti ve icab ederse hükûmete bu hususta muavenette de bulunacaktır. Erbab-ı namus ve hamiyetin bu sözlerimize ehemmiyet vererek pek ziyade muhtac olduğumuz sükûn ve itidali muhafaza edeceklerini ümid ederiz.”

İttihat ve Terrakki Cemiyeti, Hüdavendigar vilayetine gönderdiği 18 Ağustos 1908 tarihli bir telgrafla vilayette görevli memurlar arasında kötü hâli görülenler ile güvenilir ve ehil olmayanların görevden alınmasını istedi. Bunu istismar eden bazı kesimler, Ömer Fevzi Efendi’nin yönlendirmesiyle, Debbağ Mustafa ve Değirmenci Mahmud isimindeki tahrikçilerin öncülüğünde Bursa Belediyesine gelerek *kat’iyyen Duhuliye resmi vermeyiz* diyerek bir protesto mitingi düzenledi. 24 Ağustos 1908’de Bursa’da bir isyan patlak verdi. O sabah birkaç asi, şehir hapishanesini basarak 200 tutukluyu silahlandırarak serbest bıraktı. Serbest bırakılanlar,

sonradan kurtarıcılarının liderliğinde vali ve diğer memurlar aleyhinde bir protesto gösterisi düzenledi. Ayrıca caddelerde dolaşarak vergi ödememe ve hükûmeti işlemez hale getirmek hususunda kararlı olduğunu duyurdu⁹.

Daha sonradan Vali Mehmet Tevfik Beye bir pusula veren protestocular, bazı memurların azledilmesini ve Ömer Fevzi Efendi'nin naib vekili tayin edilmesini istedi. Bursa'da olayların büyümesi üzerine Mehmet Tevfik Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle müzakere ederek İstanbul'dan takviye birlikler istemek durumunda kaldı¹⁰. Bursa'da başlayan vergi isyanı zamanla Gemlik, Karacabey, Mustafakemalpaşa, İnegöl, Yenişehir ve Pazarköy kazalarına da sıçradı. Burada Müslüman, Rum ve Ermenilerden oluşan binlerce ahali, sokaklarda bazı gösteri ve tecavüz olaylarına karıştı. Vilayetin söz konusu kazalara asker sevk etmesi sonucunda olayların önüne geçilebildi¹¹.

Mehmet Tevfik Beye göre bu vergi isyanı, o günlerde yeniden açılacak olan Meclis-i Mebusana girme hazırlıkları yapan Ömer Fevzi Efendi'nin düzenlediği bir komploydu. Valinin *mebus namzedi bir yobaz* olarak nitelendirdiği Ömer Fevzi Efendi, naib vekilliğine atanarak hem ilk siyasi zaferini kazanmış hem de Meclis-i Mebusan seçimleri öncesinde halkın nazarında nüfuzunu güçlendirmişti¹².

24 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in yeniden ilanıyla birlikte Kanun-ı Esasi yürürlüğü girdi ve ülke genelinde seçimlerin yapılması hakkında irade-i seniyye de gazetelerde yayımlandı. Seçimler, her 50 bin erkeğe bir milletvekili düşecek şekilde ve iki dereceli olarak yapılacaktı. Her ilde ve vilayette farklı tarihlerde yapılan seçimler, kasım ve aralık aylarında tamamlandı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1908 seçimlerine bir parti olarak girmedi fakat desteklediği adaylar Meclise girmeyi başardı. Bursa sancağı; 142 Müslüman, 39 Rum, 14 Ermeni ve 1 Yahudi'den oluşan 194 ikinci seçmene sahipti¹³. Bursa'da yapılan seçimlerde Binbaşı Tahir Bey, Mutasarrıf Sabri Bey, Hoca Ahmed Efendi ve Ömer Fevzi Efendi, Meclise

9 Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, 6. baskı, İstanbul 2011, s. 308-309.

10 *Bir Devlet Adamının Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II.Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıralar*, s.472-474.

11 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA), Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT) 303/50.

12 *Bir Devlet Adamının Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II.Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıralar*, s. 468-470.

13 Turgay Akkuş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 216-217.

girmeyi başardı¹⁴. Yapılan oylamada Binbaşı Tahir Bey 166, Ömer Fevzi Efendi 139, Sabri Bey 125 oy alırken Hoca Ahmed Efendi de en az oyu almıştı¹⁵.

Ömer Fevzi Efendi, Meclis-i Mebusanın 17 Aralık 1908-18 Ocak 1912 tarihlerini kapsayan Üçüncü döneminde Bursa'yı temsil etti. Bu süreçte Meclis-i Mebusanın Birinci Şube Reisliği, Defteri Hakani ve Evkaf Encümeni Zabıt Kâtipliği görevlerinde bulundu. Mecliste görüşülen birçok konuda söz alan Ömer Fevzi Efendi, bazı önemli kanunların şekillenmesinde etkili oldu¹⁶. Bu dönemde Evkaf-ı Hümayun Nezareti, şeyhülharemlik¹⁷ görevinde bulunan Muhtar Afif Efendi'nin *ibraz-ı faaliyet edemekte* olduğunun anlaşılması üzerine yerine *evsaf-ı lazimeyi haiz* bulunan Ömer Fevzi Efendi'nin 6.000 kuruş maaşla tayin edilmesini uygun buldu¹⁸. Fakat Ömer Fevzi Efendi, *kabulde mahzuru bulunduğu* hususunda Meclis-i Mebusan Riyasetine bir dilekçe vererek söz konusu görev kabul etmedi. Bunun üzerine şeyhülharemlik görevine Lazkiye eski mutasarrıfı Abdülatif Paşa'nın atanmasına karar verildi¹⁹.

1908 Seçimlerinde İttihat ve Terakki Cemiyetinin mesul Murahhası olan Celal Bey (Bayar), Ömer Fevzi Efendi'nin kendisinde bıraktığı izlenimi şöyle betimler:²⁰

“...Ömer Fevzi Efendi'yi bütün Bursahılar gibi ben de tanırdım. Çok zeki, oldukça bilgili ve güzel konuşur, itibarlı bir din adamı idi. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra siyasete atılmış, İttihat ve Terakki'ye sokulmuş, mebus adaylığını, kuvvetli gördüğü için bu parti namına koymuş, ilan etmişti. İlk

14 *Hüdavendigar*, 6 Ağustos 1908. Ayrıca bk. Raif Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Bursa*, Avrasya Etnografya Yayınları, İstanbul 2005, s.158.

15 *Hüdavendigar*, 22 Ekim 1908.

16 *Türk Parlamento Tarihi I ve II. Meşrutiyet*, C II, haz. İhsan Güneş, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara 1997-1998, s.388.

17 Dinî bakımdan sahip oldukları kutsallık ve saygınlık dolayısıyla “Harem” diye anılan Mekke ve Medine şehirlerindeki dinî ve kültürel hayat yine Harem olarak bilinen Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî'de şekilleniyor, burada ders veren, ilmi kudretleri ve şöhretleriyle temayüz etmiş âlimlere şeyhülharem ünvanı veriliyordu. Osmanlı idaresinin yerleşmesinde önemli katkıları olan şeyhülharemler kadılık seviyesine ulaşmış ulema arasından tayin edilirdi. Bununla birlikte özellikle Medine şeyhülharemleri saray ağalarından seçildiği gibi daha sonra bu görev askerî müşir ve feriklere de verilmiştir. Medine şeyhülharemi vezir rütbesindeydi. Bazı durumlarda Medine ile ilgili işlerde Mekke şeyhülharemi yetkili kılınırdı. Düzenli maaşları olan şeyhülharemler ilmi faaliyetleri yönlendirir, ihtiyaç sahiplerini tespit eder ve bunlara tahsisat ayrılmasını teklif ederdi. Bu hususta bk. Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Şeyhülharem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 39, İstanbul 2010, s.90-91.

18 BOA, İrade Evkaf (İ.EV) 50/32.

19 BOA, Babıali Evrak Odası (BEO) 3680/275935.

20 Celal Bayar, *Ben de Yazdım Milli Mücadele'ye Gidiş*, C 6, Sabah Kitapları, İstanbul 1997, s. 25.

seçim sırasında Bursa'nın Belediye bahçesinde önünde küçük bir masa, tam ulema kıyafetinde sürmeli gözlerini sürerek şahsi reklamını yaparken, yanımda yakından tanıdığım hayat tecrübesi geçirmiş emekli bir zat bulunuyordu. Bana dönerek "Evlat" demişti:

'Arkadaşlarına (İttihatçılara) söyle, bu mebus adayına dikkat etsinler. Bu kadar çabuk değışen insanlardan kimseye, hatta kendilerine de hayır gelmez'

Gerçekten hoca, üç devrin adamı olmuştu. Fakat ilk devredeki kazandığı itibarını koruyamamış, kaybetmişti. İleride Millî Mücadele sırasında Bursa'da vazife aldığım zaman bana sığınmak zorunda kalacaktır."

Mebusluk sonrasında aktif siyasete ara veren Ömer Fevzi Efendi, İttihat ve Terakki yöneticileriyle düştüğü ayrılık sonrasında Hürriyet ve İtilaf Partisinin saflarına katıldı. Bu dönemde Bursa'da müderris olarak görev yapan Ömer Fevzi Efendi, Mütareke Dönemi'nde sıkı bir saltanatçı ve koyu bir Millî Mücadele aleyhtarı olarak dikkat çekecektir.

2. Ömer Fevzi Efendi'nin Bursa Müftülüğü

Hürriyet ve İtilaf Partisinin lider kadrosundan Gümölcineli İsmail Bey'in 13 Mart 1919 tarihinde Bursa Valiliğine atanmasını müteakip, Ömer Fevzi Efendi, Bursa'nın en nüfuzlu âlimi ve siyasi figürlerinden biri hâline geldi. Ömer Fevzi Efendi, ilk olarak 27 Mart 1919 tarihinde Bursa Merkez Müftülüğüne vekaleten atandı²¹. Ardından Bursa Müftüsü Ömer Kamil Efendi'nin²² emekli olmasının ardından 10 Nisan 1919'da yapılan şaibeli müftülük seçimlerinde 68 oy alarak Bursa Müftülüğüne seçildi. Aynı seçimde Erzurumlu İsmail Hakkı Efendi 43 ve Dağıstanlı Hacı

21 MŞH. SAİD. 244-16-1.

22 Bursa Müftüsü Ömer Kamil Efendi, Yorgancızade İbrahim Efendi'nin oğlu olup Mart 1847'de senesinde Ayaş kasabasında doğmuştur. 1858 senesinde Bursa'ya gelerek Hazine Darzade Medresesinde Kur'an-ı Kerim hıfzını tamamlayan Ömer Kamil Efendi, Cami-i Kebir'de (Ulucami) ders okutan sabık Bursa Müftüsü İbrahim Efendi'nin derslerine devamla 1882 senesinde icazet almıştır. İcazeti sonrasında Ulucami'de ders okutan Ömer Kamil Efendi, 9 öğrenciyi icazet vermiştir. Kasım 1886'da girdiği sınavı kazanarak İbtiday-i Hariç ünvanıyla Bursa Müderrisliğine, 1906'da Musile-i Sahn'a terfi etmiştir. Rumeli Fatihî Süleyman Paşa'nın İznik'te bulunan medresesinde müderrislik yaptığı esnada Nisan 1910'da Bursa Müftülüğüne tayin edilmiştir. 27 Mart 1919'da yapılan Bursa Müftülüğü seçimlerinde Ömer Fevzi Efendi'nin komposuna maruz kalan Ömer Kamil Efendi, görev süresi dolmadan emekliliğe sevk edilmiştir. Bk. Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması* C 4, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1996, s. 225

Yusuf Efendi de 19 oy aldı²³. Bunun üzerine Gümülcineli, 11 Nisan 1919 tarihli bir yazıyla Meşihat Dairesini *umumun da mazhar-ı birinci ve kabulü bulunan mebus-ı esbak ulema-ı mahalliyeden Ömer Fevzi Efendi'nin seçildiği* yönünde bilgilendirdi²⁴. Ömer Fevzi Efendi, 17 Nisan 1919 tarihinde 2500 kuruş maaşla görevine başladı²⁵.

Hüdavendigar Valisi Gümülcineli İsmail Bey'in Bursa'da sergilediği siyasal tarafgirlik ve yerel basın üzerinde kurduğu baskılar hem hükûmet çevrelerinde hem de Millî Mücadele cephesinde tepkiyle karşılandı. Artan baskılar üzerine Gümülcineli, 29 Temmuz 1919 tarihinde Hüdavendigar Valiliğinden ayrıldı²⁶. Yerine Divan-ı Harb-i Örfî'de İttihatçıları yargılamakla meşhur Kürt Mustafa Paşa, Hüdavendigar Valiliği'ne atandı. Bu görevini 56. Tümen Komutanı Albay Bekir Sami Bey'in kendisini İstanbul'a sürgün ettiği 3 Ekim 1919 tarihine kadar sürdürdü. Kürt Mustafa Paşa'dan sonra Hüdavendigar Valiliğine Ebubekir Hazım Bey, 11 Ekim 1919 tarihinde ikinci defa atandı²⁷.

Ebubekir Hazım Bey, Bursa'yı uzun süre meşgul eden asayiş sorunlarını gidererek Gümülcineli İsmail Bey ve Kürt Mustafa Paşa döneminde zedelenen devlet otoritesini yeniden kurdu. Yeni valinin halk üzerinde uyandırdığı güven duygusu, daha önceki dönemlere ait bazı kanunsuz uygulamaların açığa çıkarılmasını sağladı. Bunlardan biri de Ömer Fevzi Efendi'nin müftülük seçimlerine karıştırdığı usulsüzlüktü. Bu bağlamda Bursa'nın önde gelen müderrisleri²⁸, vilayete yazdıkları Kasım 1919 tarihli bir yazıda Ömer Fevzi Efendi'nin seçimlerde Müftü Ömer Kamil Efendi'yi henüz görev süresi bitmeden azlettiğini, gizli oyla yapılması gereken seçim kurallarını ihlal ettiğini ve seçmenleri tehdit ederek oylarını gasp ettiğini

23 MŞH. SAİD. 244-16-2.

24 MŞH. SAİD. 244-16-3.

25 MŞH. SAİD. 244-16-5; MŞH. SAİD. 244-16-6.

26 Gümülcineli İsmail Bey'in Hüdavendigar Valiliğini konu edinen bir araştırma için bk. Hasan Ali Polat-Osman Akandere, "Gümülcineli İsmail Bey'in Bursa Valiliği", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C 19/S. 39, 2019, s. 509-532.

27 Kamil Erdeha, *Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975, s. 337-342.

28 Bu müderrisler arasında, Süleyman Paşa Medresesi müderrisi, Lala Şahin Paşa Medresesi müderrisi, Çelebi Sultan Medresesi müderrisi, Sarrafiye Medresesi müderrisi, Molla Yegân Medresesi müderrisi, Bayezid Paşa Medresesi müderrisi Abdülkadir Feyzi, Hüdavendigar hatibi, Yıldırım Bayezid hatibi, Cami-i Kebir İmamı sanisi, Hamza Bey Medresesi müderrisi Abdürrahim Mısri, Çendik Medresesi Müderrisi Mustafa Rıfat, Molla Fenari Medresesi müderrisi, Köse Ali Paşa Medresesi müderrisi, İnebey Medresesi müderrisi Hacı Mehmed ve Başçı İbrahim Medresesi müderrisi mevcuttu. Burada bazı müderrislerin mührü silik olduğundan okunamamış, bundan dolayı sadece medrese adı zikredilmiştir. Bk. MŞH. SAİD. 244-16-11.

iddia etti. Aynı yazıda Ömer Fevzi Efendi'nin ayrıca *birçok harekât ve icraat-ı kanun şikenaneye (kanuna aykırı) alet* olduğu vurgulanıyor; çok sayıda günahsız şahsı sürgün ederek bunların *erbab-ı din ve vicdanın tiylerini ürpertecek derecede perişan edilmelerinden* sorumlu olduğu ileri sürülüyordu. Ömer Fevzi Efendi'nin Hüdavendigar Valisi Gümülcineli İsmail Bey'le iş birliği yaparak ulemadan Ahmed Hamdi²⁹ ve Zühtü Efendilerin azl ve sürgün edilmesine neden olduğunu vurgulayan müderrisler, birçok kanunsuz uygulamayı saydıktan sonra Ömer Fevzi Efendi'nin görevden alınmasını ve müftülük seçimlerinin yeniden yapılmasını rica ediyordu³⁰.

Ebubekir Hazım Bey, Bursalı müderrislerin Ömer Fevzi Efendi aleyhindeki dilekçesini 9 Kasım 1919 tarihli bir yazıyla Meşihat Dairesine gönderdi. Vali ayrıca, *Fezail-i ilmiye ve ahlakıyesi ile umumun hürmet ve muhabbetini celb etmiş* Ömer Kamil Efendi'nin görev süresinin Meclis-i Vükelaca bir sene daha uzatıldığını ve kendisinin görevden alınmasını gerektirecek kanuni bir gerekçe olmadığını vurgulayarak Ömer Kamil Efendi'nin en az iki sene daha Bursa Müftülüğü görevine devam etmesini istedi³¹.

Ebubekir Hazım Bey, Meşihat Dairesinin 15 Aralık 1919 tarihli tahriratına verdiği cevapta, Ömer Fevzi Efendi'nin Heyet-i İlmiye Riyasetine geçtikten sonra Medaris-i İlmiye Nizamnamesi'ne zeyl olarak tanzim edilen Taşra Medaris Talimatnamesi'nin Üçüncü Fası'na göre gerçekleşen müderrislerin müteselsilen terfisi ilkesini bozduğunu, kendisini usulsüz bir şekilde iki basmak terfi ettirdiğini ve bu şekilde *teselsül-ü teamülî* bozarak kendisiyle mahalli ulema arasındaki gerginliği had safhaya çıkardığını vurguladı³². Ebubekir Hazım Bey, Ömer Fevzi Efendi'nin görevinden azledilip yerine *her dirlü nüfuz ve tesirden azade bir intihab icrasıyla* birlikte yeni bir müftünün tayin edilmesini istedi³³. Bunun üzerine Meşihat Dairesi, 13 Ocak 1920 tarihli bir yazıyla, gerek Bâbü'lî'den ve gerekse Hüdavendigar

29 Ahmed Hamdi Efendi, 28 Mart 1920'de vekaleten yürüttüğü Bursa Müftülüğü'ne atandı. Bursa Redd-i İlhak Cemiyetinin kuruluşunda görev aldı. Halka Kuvayımiliye'yi destekleyen vaazlar verdi. Hürriyet ve İtilaf Partisi yetkililerince 1 Ağustos 1920 tarihinde görevinden azl edilerek sürgün edildi. Bursa'nın düşman işgalinden kurtarılmasının ardından önce vekaleten sonra da 1 Ekim 1922'de asaleten Bursa Müftülüğü'ne yeniden atandı. Bk. Ali Sarıkoyuncu, *Milli Mücadele'de Din Adamları C II*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. baskı, Ankara 2007, s. 129-131. Ahmed Hamdi Efendi'nin azil süreci ve İkinci Divan-ı Harbi-i Örfî'ye sevkî hakkındaki yazışmalar için bk. Bozkurt, agm., s. 83-84.

30 MŞH. SAİD. 244-16-11.

31 MŞH. SAİD. 244-16-12.

32 MŞH. SAİD. 244-16-15-2.

33 MŞH. SAİD. 244-16-15-1.

Valiliğinden gelen raporlar dâhilinde Ömer Fevzi Efendi'nin *devam-ı memuriyeti haiz görülemeyeceğinden* müftülükten azline, yerine *evsaf-ı lazimeyi haiz* birinin tayini ve *tesir-i nüfuzdan ari surette* bir seçimin yapılmasını kararlaştırdı³⁴. Fakat Bursa Müftülüğü, Ömer Fevzi Efendi'nin Yunan işgalinde bu makamı yeniden ele geçirmesine kadar münhal kaldı.

3. Ömer Fevzi Efendi'nin Heyet-i Nasiha Üyeliği

Mondros Mütarekesi'nin ardından Damat Ferit Paşa Hükûmeti, Padişah Vahdetin'in de desteğiyle Anadolu ve Trakya'da halka nasihat vermek amacıyla *Heyet-i Nasiha* denilen nasihat heyetleri oluşturdu. Bunlar halka, Padişah Vahdetin'in mesajını okuyacaklar, yani *selam-ı şahaneyi* müjdeleyecekti. Böylelikle ülkede devlet ve milletin mukaddes hukukunu kurmaya çalışacaktı. Kurulların temel hedefi, Osmanlı padişah ve hanedanının Meşrutiyet'in ilanı ile kınlanan nüfuzunu artırmak, Meşrutiyet devrinin ve özellikle 1914-1918 arasında yaşanan Birinci Dünya Savaşı'nın sorumlusu görülen İttihatçıları halka şikâyet etmektir³⁵.

Damat Ferit Paşa Hükûmeti, biri Trakya diğeri de Anadolu için iki nasihat heyetinin kurulmasını kararlaştırdı. Bunların başında Osmanlı Hanedanlığını temsilen birer şehzade bulunacaktı. Trakya'ya gidecek heyete Şehzade Cemaleddin Efendi'nin, Anadolu'ya giden heyete de Şehzade Abdürrahim Efendi'nin başkanlık yapması uygun bulundu. Şehzade Cemaleddin Efendi'nin başkanlığında 28 Nisan 1919'da Trakya'ya hareket eden heyette eski Harbiye Nazırı Cevat ve Erkan-ı Harbiye Reisi Fevzi Paşalar hazır bulundu. Dâhiliye Nezareti, Edirne vilayetine gönderdiği bir yazıda heyetin vilayet erkânı, eşraf ve askerî yetkililerce karşılanmasını istemekteydi³⁶. Heyet, Edirne'ye ulaştığında Türklerin çoğunlukla olduğu bir ortamda Musevi Hahambaşısı, Musevi Cemaati ve Musevi öğrenciler tarafından karşılandı. Karşılama törenine az sayıda Rum vatandaş katılırken, Rum metropoliti ve Ermeni murahhasının katılmaması dikkat çekti³⁷. Trakya Heyet-i Nasihası, 9 Mayıs 1919'da İstanbul'a döndü³⁸.

34 MŞH. SAİD. 244-16-15-3. Sonraki süreçte Ömer Kamil Efendi'nin Bursa Müftülüğüne yeniden atanması mümkün olmamıştır. Ömer Kamil Efendi'nin emeklilik süresinin dolmadığı anlaşılınca kendisi Çelebi Sultan Medresesi Müderrisliğine atanmıştır. Bu görevde iken *Bursa Müftü-i Sabıkı ve Çelebi Sultan Medresesi* sıfatıyla Ankara Fetvası'nı imzalamıştır. Sarıkoyuncu, *age.*, C II, s. 323.

35 Bayar, *age.*, s. 24

36 BOA, Dahiliye Nezareti Dahiliye Kalem-i Mahsus Evrakı (DH.KMS) 51/3. Lef 11.

37 BOA, DH.KMS 51/3. Lef 14, Lef 20.

38 Trakya Heyet-i Nasiha'sının faaliyetleri için bk. Mevlüt Çelebi, *Heyet-i Nasiha*, Akademi Kitabevi,

Şehzade Abdürrahim başkanlığında Anadolu'ya geçen heyette, Ayandan Birinci Ferik Ali Rıza ve Mahmut Hayret Paşalar, Basra Vali-i esbakı Ferik Süleyman Şefik, Bursa Müftüsü Ömer Fevzi Efendi, Şura-yı Devlet azasından Estefanaki Bey, Dâhiliye Nezareti memurun müdürü Ohannes Ferid Bey ve ulemadan Halil Fehmi Efendiyle birlikte 20 civarında maiyet bulunmaktaydı³⁹. Dâhiliye Nezareti, Hüdavendigar Valisi Gümülcineli İsmail Bey'i 15 Nisan 1919 tarihli bir yazıyla Heyet-i Nasihanın İstanbul'dan bir vapurla Mudanya'ya hareket edeceği hususunda bilgilendirdi. Ayrıca heyeti Mudanya'dan Bursa'ya götürecektir özel bir trenin hazırlanması konusunda Fransız Başkumandanlığının Mudanya'da bulunan Fransız memurlarına tebliğ yaptığını hatırlattı. *Bu heyet-i celileye şerefleriyle mütenasib istikbal yapılması lazımeden olduğundan bu hususta gerek Mudanya gerek Bursa'da ve sair mahallerde vesail-i mukteziye tevessül buyuracaklarından eminim* diyen Nezaret, Gümülcineli İsmail Bey'in ziyaretin önemi hususunda dikkatini çekti⁴⁰. Dâhiliye Nezareti, 22 Nisan 1919 tarihli bir yazıyla Aydın, Konya ve Ankara vilayetiyle Kütahya, Menteşe ve Karesi Mutasarrıflığını Heyet-i Nasihayı karşılamaları hususunda uyardı⁴¹.

17 Nisan 1919'da Bursa'ya gelen Heyet-i Nasiha, istasyonda askerler, memurlar, öğrenciler ve halk tarafından coşkuyla karşılandı. Ali Rıza Paşa, Belediyede toplanan halka Sadrazam Damat Ferit Paşa tarafından hazırlanan padişah beyanamesini⁴² okudu. *Cümlemizin malumu olduğu üzere on senedir saltanat-ı muazzama-yı Osmaniyemizin dışarı olduğu inkılabat-ı idarenin ahkâm-ı şer'iyye ve kavanin-i esasiye muvafık olmayan silsile-i seyyiat ve bilhassa harb-i umumiye iştirak ile gösterilen basiretsizliğin netice-i zarurîyesi olarak bugün memleket elim bir vaziyette bulunmaktadır* paragrafıyla başlayan beyanname, *erbab-ı fesadiye* dediği İttihat ve Terakki yönetimini son yıllarda ülkenin başına gelen birçok olumsuz olayın sorumlusu olarak gösteriyordu. Beyannamede Heyet-i Nasihanın temel görevinin, vatanın son durumunu yakından gözlemleyip elde edilen sonuçları padişaha arz etmek olduğu vurgulanıyordu. Ayrıca memlekette refahın sağlanması ve tahribatın giderilmesi için bir *encümen-i âli* teşkili ile

İstanbul 1992, s. 57-63.

39 Anadolu Heyeti Nasihasında bulunanların görev karşılığı aldıkları maaşlar şöyleydi: Ferik Ali Rıza Paşa, 400; Süleyman Şefik Paşa, 300; Ferik Mahmud Hayret Paşa, 400; bir ferik, 300; Estenafaki Bey, 400; Ohannes Ferid Bey, 400; Ömer Fevzi Efendi, 300; Halil Fehmi Efendi, 300 ve iki yaver 400 Osmanlı lirası. Toplamda 3200 lira ödeme yapılıyordu. Bu maaşlar, örtülü ödenekten karşılanacaktı. Bk. BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV) 215/52.

40 BOA. DH.KMS 51/3. Lef 6.

41 BOA. DH.KMS 51/3. Lef 7.

42 Beyannamenin tam metni için bk. Çelebi, *age.*, s. 18-19.

ihtiyaç duyulan yerlere bir *heyet-i ıslahiyenin* gönderileceği hatırlatılıyordu. Beyanname, vatanın kurtuluşu için vatandaşa saltanata sadakat ve hükûmete itaat tavsiye eden ifadelerle son buluyordu. Söz konusu beyanname, Heyet-i Nasihanın uğradığı bütün merkezlerde okunacaktır⁴³.

Heyet-i Nasihada bulunan Ömer Fevzi Efendi, Padişah Vahdettin'in sadık bir âlimi olarak halk üzerinde güçlü bir nüfuza sahipti. Ziyaret edilen yerlerde eşraf ve ulemayla birebir görüşmeler yapan Ömer Fevzi Efendi, vatandaşı saltanat hukukuna sıkı sıkıya bağlı kalmaya ve hükûmetin dışında herhangi bir otoriteyi tanımamaya davet ediyordu. Heyet-i Nasihanın Muğla'da bulunduğu esnada padişah beyannamesini Ömer Fevzi Efendi'nin okuması dikkat çekicidir⁴⁴. Görev sonrasında İstanbul'daki nüfuzunu daha da güçlendiren Ömer Fevzi Efendi, padişahın otoritesine bir başkaldırı olarak gördüğü Kuvayımillîye'ye karşı yoğun ve şiddetli bir mücadeleye girecektir.

4. Ömer Fevzi Efendi'nin Bursa'dan Sürgün Edilmesi

Ömer Fevzi Efendi, Gümülcineli İsmail Bey'in Hüdavendigar Valiliği döneminde Hürriyet ve İtilaf Partisinin Bursa Şubesi Başkanlığına getirildi. Bu dönemde Bursa'da adı geçen partinin çok sayıda şubesi açıldı. Parti, kısa zamanda Bursa'nın tek ve gerçek otoritesi hâline geldi. Gümülcineli İsmail Bey, şehirde etkili olan Kuvayımillîye yanlısı memur, esnaf ve sivil vatandaşlar hakkında *İttihatçı* oldukları gerekçesiyle kovuşturma başlattı. Bu hususta valiyle iş birliği hâlinde olan Ömer Fevzi Efendi, azl ve sürgün edilecek şahıslara yönelik defterler hazırladı. Hüdavendigar Valisi Ebubekir Hazım Bey'in hazırladığı 6 Ocak 1920 tarihli bir raporda, *Vali-i esbak Gümülcineli İsmail Beyin memurun ve ahali hakkında idareten reva gördüğü azl ve tebid muamele-i gayr-i kanuniye esasını müftü-ü mümaileyhin verdiği defterler teşkil ve kendisi de bu esnada bu hizmete mukabil müftülüğü istihsal eylemiştir* deniliyordu. Raporda Ömer Fevzi Efendi'nin ilmen emsali âlimlerden aşağıda bir mertebede olmadığı fakat fırkacılıkla meşgul olduğu için ulema ve eşraftan birçoğunun azl ve sürgün edilmesine neden olduğundan kendisini halk nazarında çok küçülttüğü, halkın ve eşrafın ekseriyetini ve mahalli ulemanın tamamını son derece *azürde-i hatır* ettiği (*gönlini kırdığı*) vurgulanıyordu⁴⁵.

Millî Mücadele esnasında Bursa'da bulunan Ziraat Okulu Müdürü Refet Bey, şehirde yaratılan güvensizlik ortamını şöyle özetler:

43 Heyet-i Nasiha'nın Bursa'daki faaliyetleri ve halkın tepkileri için bk. Çelebi, *age.*, s. 17-25.

44 Ünal Türkeş, *Kurtuluş Savaşı'nda Muğla*, Yelken Matbaası, İstanbul 1973, s. 164-165.

45 MŞH. SAİD. 244-16-15-1.

Ebubekir Hazım Bey'den sonra valiliğe gelen Hürriyet ve İtilaf Partisinin ileri gelenlerinden Gümülcineli İsmail, kendisine sunulmuş olan ad listesine göre yakalayabildiğini tutuklatıp vilayetten sürmeye başladı. Öyle bir çağ açmıştı ki Bursa'da hiç kimse işinden ve yaşamından güven içinde değildi. Birisine nasılsın diye sorulunca “Şimdilik yerindeyim, her dakika yakalanmamı bekliyorum” diye karşılık veriyordu. Bu kuşku böyle bir hayli sürüp gitti.⁴⁶

Millî Mücadele'de Bursa, saltanat idaresini tek ve sarsılmaz otorite olarak gören güçlü bir ulema sınıfına sahipti. Başını Ömer Fevzi Efendi'nin çektiği bu grup, Kuvayımilliye teşkilatını ve akabinde Anadolu'da filizlenen Millî Mücadele hareketini devletin otoritesine karşı bir başkaldırı olarak görüyordu. Bunlara göre *millîlik* kisvesiyle hareket eden Kuvayımilliye, devlet nizamını hiçe sayarak vatandaşın malını ve mülkünü yağmalayan bir eşkıya güruhuydu. Dolayısıyla devletin düzeni ve halkın huzuru için Kuvayımilliye hareketinin hem şehirde hem de taşrada sindirilmesi gerekirdi. Bu bağlamda harekete geçen Ömer Fevzi Efendi, yakın dostu Aziz Nuri ile birlikte Kuvayımilliye'ye karşı *Kıva-yı Ahmediye* adıyla özel bir teşkilat kurdu. Teşkilat, Millî Mücadele ruhunu boğmak için vilayet, kaza ve köylerde dolaşarak halkı Kuvayımilliye'ye karşı tahrik ediyordu⁴⁷.

Bursa'da Millî Mücadele aleyhtarı valilerle yakın iş birliğinde hareket eden Ömer Fevzi Efendi, aynı zamanda İstanbul Hükûmeti'nin gözü kulağı gibiydi. Bursa'da gizlice faaliyet gösteren Kuvayımilliyeci şahıslar, Ömer Fevzi Efendi tarafından deşifre edilip düzenli olarak İstanbul'a bildiriliyordu. Örneğin İzmir'in Yunanlar tarafından işgal edilmesi üzerine harekete geçen Bursa Ziraat Okulu Müdürü Refet Bey, cephelelerden okula yeni dönmüş talebelerinden gönüllü bir birlik kurmak istedi. Birlik, silahlandırılarak İzmir'de Yunanlara karşı harekete geçecekti. Fakat Ömer Fevzi Efendi'nin bu oluşumu İstanbul Hükûmeti'ne bildirmesi sonucunda gönüllü birlik dağıtıldı ve Hüdavendigar Valisi Gümülcineli İsmail Bey de acele olarak İstanbul'a çağrıldı⁴⁸.

46 Mümtaz Şükrü Eğilmez, *Millî Mücadele'de Bursa*, Tercüman Tarih Yayınları, İstanbul 1981, s. 199.

47 Anzavur Ayaklanması'nın ardından İngiliz desteğinde hareket eden bazı padişah taraftarlarıyla özel ve politik çıkarları bulunan bazı şahıslar, Anadolu'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine karşı halkın din duygularını istismar eden *Cemiyet-i Ahmediye*; Kuvayımilliye'ye karşı da *Kıva-yı Ahmediye* adlı örgütleri kurdu. Bu örgütlerin kışkırtmasıyla Bursa'nın Karacabey ve Yenişehir gibi ilçelerinde bir takım kıpırdanmalar meydana geldi. Bütün bu faaliyetlerin başında Bursa Hürriyet ve İtilaf Partisi Başkanı Aziz Nuri Bey vardı. Kendisi Sivas'taki Hürriyet ve İtilaf Partisi mensuplarına bile talimat göndermekteydi. Bk. Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet Birinci Büyük Millet Meclisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 106-107.

48 Eğilmez, *age.*, s. 199-2000.

Mustafa Kemal Paşa, İzmir'in Yunanlar tarafından işgali üzerine yeniden kurulan 56. Tümen'in başına Albay Bekir Sami Bey'i getirdi. 21 Mayıs 1919'da Bandırma'ya çıkan Bekir Sami Bey, Ege ve çevresinde halkın Yunan işgaline direnişini örgütlemek için hazırlıklara başladı. Bu sırada Hüdavendigâr Valisi bulunan Keşfi Bey'i İstanbul'a gönderip vali vekilliğini üzerine aldı. Bundan sonra Bursa'da örfi idare ilan eden Bekir Sami Bey, Millî Mücadele aleyhtarı unsurlarla yoğun bir mücadeleyle girdi⁴⁹.

Ömer Fevzi Efendi, 7 Temmuz 1919 tarihinde gece saat 02.00 raddelerinde evinde Bursa Polisi tarafından tutuklandı. Mazbata varakasına göre tutuklanma nedeni; memleketin asayişini sağlayan vilayet makamının nüfuzunu kırmaya yönelik yalan haber yaymak ve halkın kafasını karıştırmaktı. Kendisini tutuklamaya gelen polislere; *sabaha iki saat kaldı, sabahleyim gidelim yahu* diyen Ömer Fevzi Efendi, karısına da *Korkma! Bir şey yok. Sen yalnız erken Arnavutlara haber ver* diyerek tehditvari bir tepki gösterdi. Bundan şüphelenen polis komiseri, bir gösteri veya benzeri bir olay olma ihtimaline karşı takviye birlik isteyerek gerekli tedbiri aldı. Ömer Fevzi Efendi, sabah 08.00'de Örfi İdare Başkanlığına teslim edildi⁵⁰. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Hüdavendigâr vilayetine gönderdiği 10 Temmuz 1919 tarihli yazıda Ömer Fevzi Efendi'nin tutuklanmasının doğru olup olmadığını, gerçek ise sebebinin ne olduğunu sorarak kanunsuz sürgün ve tutuklamalardan kaçınılması gerektiğini vurguladı⁵¹.

Ömer Fevzi Efendi, sorgulanmasının ardından serbest bırakıldı. Fakat Bursa'da Millî Mücadele aleyhtarı faaliyetlerine devam etti. Bunun üzerine Bekir Sami Bey, Bursa Hürriyet ve İtilaf Partisi Reisi Aziz Nuri ve eski müftü Ömer Fevzi Efendi'yi beş arkadaşıyla birlikte tutuklattı⁵². Bunlar, Bursa'dan Kütahya'ya sürgün edildi⁵³. Bursa'daki gelişmeleri yakından takip eden Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa, 11 Mart 1920 tarihli bir yazıyla Bekir Sami Bey'i, Gümülcineli İsmail Hakkı, eski milletvekillerinden Basri, Şahin ve Ömer Fevzi Efendi ile Bursa Şube Reisi Binbaşı Akif Beylerin bir toplantı yaparak Kuvayimillîye'ye karşı bir örgüt kurmaya karar verdiği hususunda bilgilendirdi⁵⁴.

49 Erdeha, *age.*, s. 348-353.

50 BOA, Dahiliye Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemi Evrakı (DH.EUM.AYŞ) 14/81; BOA, DH.EUM.AYŞ 14/81. Lef 2.

51 BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR) 101/19.

52 *Miralay Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları*, haz. Muhittin Ünal, Cem Yayınevi, İstanbul 1994, s. 297-298.

53 Eğilmez, *age.*, s. 189.

54 *Miralay Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları*, s. 299.

5. Ömer Fevzi Efendi'nin Sürgün Edilmesine Tepkiler

Ömer Fevzi Efendi ve arkadaşlarının Bekir Sami Bey tarafından tutuklanıp Kütahya'ya sürgün edilmesi, Meclis-i Mebusan ve İstanbul basınında tepkiyle karşılandı. Karahisar-ı Şarki [Şebinkarahisar] mebusu Ömer Feyzi Efendi, Meclis-i Mebusana sunduğu 11 Mart 1920 tarihli bir takrirle, Dâhiliye Nazırından eski müftü Ömer Fevzi Efendi ve arkadaşlarının tutuklanması hususunda hükûmetin bir emrinin olup olmadığını, ayrıca bu hususta hükûmetin ne gibi bir teşebbüste bulunduğunu sordu⁵⁵. Ömer Feyzi Efendi'nin söz konusu takriri doğrudan Dâhiliye Nazırına havale edildi. Takrir, Ömer Feyzi Efendi'nin ısrarlı talebine rağmen okunmadığından meclis zabıtlarına da geçmemiş oldu⁵⁶.

Refi Cevat'ın Millî Mücadele aleyhtarı *Alemdar* gazetesi, Ömer Fevzi Efendi'nin sürgününü gündeme taşıyan gazete oldu. *Alemdar*, 14 Mart 1920 tarihli nüshasında Hürriyet ve İtilaf Partisi Merkez-i Umumisinin Vasfı Bey ve bazı arkadaşlarından oluşan bir heyeti Bâbîâlî'ye göndererek *Bursa'dan Anadolu'ya tebid* edilen Ömer Fevzi Efendi ve arkadaşlarının sürgünü hususunda Sadrazam'ın dikkatini çektiğini duyurdu⁵⁷. Ömer Fevzi Efendi'yi ısrarla gündemde tutan *Alemdar*, 21 Mart 1920 tarihli nüshasında Ömer Fevzi Efendi, Aziz Nuri ve Feraizci Hacı Hamdi Efendilerin sürgün olayı hakkında şunları yazıyordu:⁵⁸

“Ahiren haber aldığımızı göre mümaileyhim (adı geçenler) bu kuva-yı gayr-i millîye tarafından bir semt-i meçhule sevk olunmuşlardır. Bu ne işdir? Hükûmet içinde kaç hükûmet var? Hükûmet-i merkeziyenin sözü İstanbul'dan dışarıda haiz-i nüfuz değil midir? Haiz-i nüfuz ise hükûmet-i merkeziye bu vekayie ağmaz-ı ayın (göz yummak) ediyor? Bütün bu suallerimize hükûmetden cevap beklemek hakkımızdır. Çünkü zavallı mevkıflar, kim bilir mahud Mehmed Ali'nin idare eylediği çetelerin ne cümle söz zulümlerine maruz kalmışlardır. Öldüğünü haber aldığımız Mehmed Ali, hak bilir bu bedbahtlara ne kadar işkenceler yapmıştır? Ve şimdi de sevk olundukları yerde nasıl engizisyon mezalimine mahkûm edileceklerdir!”

Sürgünlere bir tepki de Aziz Nuri Bey'in eşi Melek Hanım'dan geldi. Melek Hanım, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan Başkanlığı ile Harbiye Nezaretine verdiği

55 *Alemdar*, “Mühim bir takrir”, 12 Mart 1920.

56 *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre 4, C 1, 22. İnikad, 11 Mart 1920, s. 435-436.

57 *Alemdar*, “Anadolu faciaları hakkında”, 14 Mart 1920.

58 *Alemdar*, “Nereye gönderiliyorlar?”, 21 Mart 1920.

5 Mart 1920 tarihli dilekçede, *Adalet* gazetesi sahibi ve başyazarı Kadızade Aziz Nuri, Bursa sabık müftüsü Hacı Ömer Fevzi, ulemeden Feraizci Hacı Hamdi, fes-çi esnafından Ahmed ve Çerkeş Efendilerin 28 Şubat 1920 tarihinde Bursa Hükûmeti tarafından tutuklandığından bahisle bu tutuklamaları gerektirecek kanuni bir sebebin olmadığını ve bunların bazı garazkârların iftirası sonucunda oluştuğuna dikkat çekiyordu. Tutuklamaların *idareten ve siyaseten* gerçekleştiğini ileri süren Melek Hanım, tek başına hayatını ve maişetini sürdüremediğini vurgulayarak eşinin tahliye edilmesini istiyordu⁵⁹. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Hüdavendigâr vilayetine gönderdiği 24 Mart 1920 tarihli bir yazıyla Aziz Nuri Beyin tutuklanma nedeninin bildirilmesini istedi⁶⁰.

Ömer Fevzi Efendi ve arkadaşlarının sürgün edilmesine en yüksek tepki Padişah Vahdettin'den geldi. Padişah, mabeyn başkâtibi Ali Fuat (Türkgeldi) Bey'in aracılığıyla dönemin Dâhiliye Nazırı ve Hüdavendigâr eski valisi Ebubekir Hazım Bey'i Yıldız Sarayı'na çağırdı. 30 Mart 1920 tarihinde yapılan görüşmede Ebubekir Hazım Bey, Biga Olayları ve Bursa'dan sürgün edilen şahıslarla ilgili geniş bilgi verdi. Yazdığına göre Aziz Nuri Bey, Ebubekir Hazım Bey'e bir mektup yazarak Bursa'da tutuklanıp sürüleceğine dair bilgi aldığını ve bunun önlenmesi için vilayete tebligat yapılmasını rica ediyordu. Mektupta ayrıca Ömer Fevzi Efendi ve bazı Hürriyet ve İtilaf Partisi mensuplarının Bursa'da asayiş ve emniyeti bozacak yönde bir ihtilal çıkaracağından bahisle bunların tutuklanacağı belirtiliyordu. Bunun üzerine Ebubekir Hazım Bey, Hüdavendigâr Valisine adı geçen şahısların Bursa'da ihtilal yapacak bir nüfuzu olmadığını belirterek tahliye edilmelerini, şayet Aziz Nuri Beyin Bursa'da kalmasında bir sakınca varsa kendisinin derhâl İstanbul'a gönderilmesini istedi. Durumu 56. Tümen Komutanı Bekir Sami Bey'e tebliği eden Vali Bey, adı geçen şahısların tutuklanarak Bursa dışına sürgün edildiği fakat yakında dönmelerine müsaade edileceği yönünde bilgi aldı. Bu hususta Ebubekir Hazım Bey'i bilgilendiren vali, sürgün edilen şahısların geri döndürülmesi hususunda nazırdan talimat aldı⁶¹.

Görüşmenin en dikkat çekici tarafı, Ebubekir Hazım Bey'in Ömer Fevzi Efendi'nin suçlu olduğuna dair Padişah Vahdettin'e söyledikleridir. Ömer Fevzi

⁵⁹ BOA, DH.EUM.AYŞ 36/30. Lef 6.

⁶⁰ BOA, DH.EUM.AYŞ 36/30. Lef 1.

⁶¹ Ebubekir Hazım Tepeyran, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1982, s. 42-43. Ayrıca bk. Ebubekir Hazım Tepeyran, *Zalimane Bir İdam Hükümü*, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1997, s. 84-85.

Efendi'nin sürgüne *müstahak* olduğunu vurgulayan Ebubekir Hazım Bey, aşağıdaki açıklamayla padişahı ikna ettiğini vurguluyordu:

“Gümülcineli İsmail Bey'in valiliği esnasında İtilaf ve Hürriyet Fırkasının Bursa'daki merkez heyetine reis tayin edilmiş olan bu Ömer Efendi tarafından yazılıp imza edilerek valiye verilmiş ve onun tarafından gereğine göre muamele yapılmış olan bir defteri vilayet yazı masası içinde unutulmuş olduğu için bizzat gördüm. Bu defterde memur ve ahaliden birçoklarının isimleri vardı. Bu isimlerin hizasına 'İttihatçıdır, azli' yahut 'tardı' 'İttihatçıdır, hemen vilayet haricine sürülmesi' gibi yazılar yazılmıştı”⁶²

6. Ömer Fevzi Efendi'nin Bursa'ya Dönüşü

Yunanların 15 Mayıs 1919'da İzmir'e çıkmasıyla başlayan Anadolu'yu istila harekâtı, 8 Temmuz 1920 tarihinde Bursa'nın işgaliyle yeni bir döneme girdi⁶³. Damat Ferit Paşa Hükûmeti, işgalin ardından Hüdavendigâr vilayetinde yeni idari düzenlemelere gitti. Esat ve Bedi Beyler, kapsamlı raporlar hazırlamak üzere Bursa'ya gönderildi. Bunların tavsiyeleri doğrultusunda Ankara Hükûmeti'nin tayin ettiği memurlar görevden uzaklaştırılırken yerlerine İstanbul Hükûmeti'nin adamları getirildi⁶⁴.

İşgal döneminde Bursa'ya ilk atanan vali, Meclis-i Vükelanın vekaleten fakat irade-i seniyye kararıyla asaleten atanan Üsküdar eski mutasarrıfı Mehmet Ziver Bey'di⁶⁵. Koyu bir saltanat yanlısı olan Ziver Bey, Yunan işgal yönetimiyle her konuda iş birliği hâlindeydi. Ziver Bey'in ilk icraatlarından birisi sürgün bulunduğu Kütahya'dan firar eden Ömer Fevzi Efendi'yi Bursa'ya davet etmek oldu. Ziver Bey, Meşihat Dairesine yazdığı 8 Eylül 1920 tarihli bir yazıyla Ömer Fevzi Efendi'nin *müsellemler olan ilim ve fazlına ve müftülükten azl-i keyfiyeti esbabı mahkemeye müstenid olmadığına binanen münhal olan Bursa müftülüğüne* tayin edilmesini rica etti⁶⁶. Ziver Bey'in talebini uygun bulan Meşihat Dairesi, Ömer Fevzi Efendi'yi 25 Eylül 1920 tarihinde Bursa Müftüsü olarak tayin etti⁶⁷.

62 Ebubekir Hazım Tepeyran, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, s. 43.

63 Adnan Sofuoğlu, *Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu 1919-1921*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994, s. 381-386.

64 Sofuoğlu, *age.*, s. 390-391.

65 BOA, MV 252/36; BOA, DH.KMS 59/16.

66 MŞH. SAİD. 244-16-13.

67 MŞH. SAİD. 244-16-14.

Millî Mücadele’de Bursa, saltanat ve Kuvayımilliye yanlıları arasında bölünmüş durumdaydı. Bursa, ilk başkent olması ve çok sayıda köklü medresenin bulunmasından dolayı güçlü bir ulema sınıfına sahipti. Taşrada Kuvayımilliye yanlısı din görevlileri etkiliyken, şehir merkezinde saltanat hukukuna bağlı din görevlileri ağırlıktaydı. Merkez uleması, ülkede tek meşru otorite olarak saltanatı görürken, Millî Mücadele hareketini bir isyan ve eşkıya hareket olarak değerlendiriyordu⁶⁸. Ömer Fevzi Efendi’nin Bursa müftülüğüne getirilmesiyle birlikte şehirde hâkimiyet tam anlamıyla saltanat yanlısı ulemanın eline geçti. Ömer Fevzi Efendi, Yunan işgal kuvvetini saltanat hukukunun bir koruyucusu olarak gördüğünden Yunanlarla iş birliği yapmakta bir sakınca görmüyordu. Ömer Fevzi Efendi ve dostlarının yayımladığı *Mucahede ve İntibah* gibi gazeteler, halkı Yunanlara hizmet etmeye davet ediyordu⁶⁹.

Ömer Fevzi Efendi’nin işgal döneminde Yunanlarla yaptığı iş birliği, Millî Mücadele yanlısı çevrelerde nefretle takip edilmekteydi. Ünlü şair Süleyman Nazif, Yunanlarla tam bir iş birliğinde bulunan Ömer Fevzi Efendi’yi, *Bursa’ya çıkmeyen Yunan ordusuna en şen’i temellüklerde ve casuslukta bulunmaktan ve Eskişehir’in sükut ettiği gün Kral Yorgiyi telgrafla tebrik etmekten haya etmeyen Bursa müftüsü* olarak niteliyordu⁷⁰. Yunanların Bursa’dan sürgün ettiği Kuvayımilliyeci şahıslara değinen *Açıksöz*, 16 Ocak 1922 tarihli nüshasında şunları yazıyordu:⁷¹

“Bu defa mevsukan istihbar edildiğine göre Bursa’nın işgali üzerine Yunanlılar ve Ferid Hükûmeti tarafından vilayet müftülüğüne getirilen Hacı Ömer ile Gümölcinelî İsmail’in valiliği zamanında evkaf müdürlüğünde bulunarak bu defa her nasılsa Bursa’ya gelen Hafız İsmail Hakkı’nın eser-i melaneti olarak erbab-ı namusdan ve fedakârandan Cami-i Kebir imamı Necib, Hazreti Emir Buhari imamı Vecihi, Karabaş Tekkesi Şeyhi Nazif Efendiler, İzmir’de Yunan üsera karargâhına izam kılınmışlardır. Düşmana rehberlik eden bu alçaklarda acaba Müslüman kanı yok mudur? İnşallah yakın bir ayda bu gibi hayâsız ve vatansızlar cezalarını göreceklerdir.”

Ömer Fevzi Efendi’nin Yunanlarla yaptığı iş birliğinin en dikkat çekici örneğini, Bursa’da İngiliz ve Yunan güdümünde kurulmak istenen özerk devlet çalışmalarında görmek mümkündür. Sakarya yenilgisinden sonra Anadolu’da

68 Bozkurt, agm., s. 80-81.

69 Hayrettin Abidin, *Tarihte Ankara İstiklal Harbi ve Bursa Hatıratı*, Semih Lütfi Matbaası, 1934, s. 60.

70 Süleyman Nazif, *İmana Tasallut Şapka Meselesi*, Matbaa-i Tekfur, İstanbul 1342, s. 10. Ayrıca bk. *Son Telgraf*, 5 Teşrin-i sani 1924.

71 *Açıksöz*, “Yunan Hizmetkârları”, 16 Ocak 1922, S. 387, s. 2.

tutunamayacağını gören Yunanlar, Batı Anadolu'yu elinde tutmak amacıyla Rum nüfusun yoğunluklu bulunduğu bazı il ve ilçelerde *muhtariyet-i idare* altında özerklik ilan etti⁷². Bu bağlamda Batı Anadolu Rumları, *Küçük Asyacılık*⁷³ olarak niteledikleri bir projeyle İzmir'de özerk *İyonya Devleti*'ni kurmaya yöneldi⁷⁴. Yunan Hükûmeti, bu devletin kurulması görevini İzmir'deki Olağanüstü Komiseri Steryadis'e verdi. Steryadis, *İyonya Devleti*'nin kuruluş kararını 30 Temmuz 1922 tarihinde Türkçe ve Rumca yayımlanan bir beyannameyle duyurdu⁷⁵.

İzmir'de kurulması planlanan özerk *İyonya Devleti*'ne benzer bir proje, buna koşut olarak Bursa'da hayata geçirilmeye çalışılacaktır. Projenin mimarları, Bursa'da Hürriyet ve İtilaf Partisi ile İstanbul'da kurulan Anadolu Cemiyetiydi. İngiliz istihbarat raporlarına göre Anadolu Cemiyeti, 1921 Kasım'ında İstanbul'da Yunan Yüksek Komiserliğine, Yunan işgalindeki Anadolu topraklarında Bursa merkezli bir geçici hükûmet kurulmasını, seçimlerin yapılarak bir meclisin toplanmasını ve bu hükûmetin, Yunanlarla bir barış ve ittifak antlaşması yapmasını önerdi. Ayrıca Anadolu'da Kemalistlerle çarpışmak üzere Yunan başkomutanının idaresinde bir *Gönüllü Anadolu Sefer Ordusu*'nun kurulması ve bu ordunun mali ihtiyaçlarının karşılanması için de Yunan işgal idaresinin geçici hükûmete vergi toplama ve yeni vergiler koyma izni vermesini istedi. Bütün bunlar sağlandıktan sonra Ankara'ya yakınlık duyduğu kuşkusuz olan Tevfik Paşa Hükûmeti düşürülecekti. Bu arada Anadolu Cemiyetinin İstanbul ve diğer yerlerde bulunan üyelerinin Bursa'ya toplanması için Yunan Hükûmeti cemiyete 100 bin lira borç verecekti⁷⁶.

Bunun üzerine Yunan Hükûmeti, özerk devletin kuruluş çalışmaları için İzvol⁷⁷ adında olağanüstü yetkili bir komiseri Bursa'ya gönderdi. Özerklik taraftarları, Bursa'da kurulacak Anadolu Cemiyetinin dâhili nizamnamesini hazırlamak ve

72 BOA, BEO 4718/353840. Lef 1. Yunanların Batı Anadolu'da kurmaya çalıştığı özerk idareler hakkında yapılmış bir araştırma için bk. Bülent Bakar, "Millî Mücadele'de Yunanistan'ın Son Teşebbüsü Batı Anadolu'da Muhtariyet İlanı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 22, İstanbul 2010, s. 127-166.

73 Bilge Umar, *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1974, s. 247.

74 Nilüfer Erdem, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı*, Derlem Yayınları, İstanbul 2010, s. 448-458.

75 BOA, BEO 4718/353840. Lef 2.

76 Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 256.

77 *İntibah* gazetesi, 27 Ekim 1921 tarihli nüshasında İzvol'u, *Atina Üniversitesi profesörlerinden, 35 yaşlarında, nazik, yımser, tıknazca ve Türk dilini çok iyi bilen bir kişi* olarak nitelemekteydi. İzvol'un Bursa'daki faaliyetleri için bk. Eğilmez, *age.*, s. 142-145.

özerkliğin şeklini belirlemek için belediye binasında toplandı. Toplantıda 14 kişiden oluşan bir heyet seçildi⁷⁸. Hürriyet ve İtilaf Partisinin binasında bir araya gelen heyet, özerklik fikrine destek veren İngiltere Başbakanı Lyod George'a vermek üzere hazırlanan bir teşekkürnameyi Yunan Komiseri İzvol'o'ya takdim etti⁷⁹. Bursa'da kurulan özerk idarenin valilik görevi, Bursa vilayeti Göçmen Müdürü Aziz Nuri Bey'e⁸⁰ verildi. Bursa Valisi Nafiz Bey'in hastalanarak görevinden çekilmesi üzerine Yunanlar tarafından vali vekilliğine atanan Aziz Nuri Bey, bu görevini millî kuvvetlerin Bursa'yı istirdadına kadar sürdürdü.

Bursa merkezli özerk devletin propagandasını yapmak ve bunu halka mal etmek amacıyla mitingler yapılmasına karar verildi. Bursa Müftüsü Ömer Fevzi Efendi'nin liderlik ettiği mitinglerin ilki, Bursa Belediyesinde yapıldı. Yunan kuvvetleri, Bursa halkını ve esnafını zorla miting alanına sürükledi. Burada Evkaf Müdürü İsmail hakkı Bey, İngiliz ve Yunanları övdükten sonra Türkiye Büyük Millet Meclisine karşı ağır suçlamalarla dolu bir konuşma yaptı. Ardından özerklik isteği ile teşekkür yazılarını içeren telgraflar Yunan Komutanına teslim edildi⁸¹. Bunun yanı sıra Kirmasti (Mustafakemalpaşa), Gemlik ve Mihaliç (Karacabey) gibi ilçelerde de Müslim ve gayrimüslim halkların katıldığı özerklik mitingleri düzenlendi. Kirmasti'de özerk devlet girişimlerine destek olmak üzere ilçenin Müslüman ve gayrimüslim sakinleri, bir bildiri hazırlayarak bunu mahalle muhtarlarına imzalattı. Daha sonra belediyede Kaymakam Ağâh Efendi ile Belediye Başkanı Benli Halit Efendi'nin de hazır bulunduğu bir toplantı yapıldı. Toplantıda *Biz Kirmasti halkı muhtariyet istiyoruz* cümlesiyle başlayan bir bildiri hazırlanarak ilçedeki Rum okulunda Türkçe öğretmeni olan Rıfat (Altun) Efendi'ye okutturuldu⁸².

Yunanların Olağanüstü Komiseri Steryadis'in özerk *İyonya Devleti*'nin kuruluş beyannamesini açıklamasının ardından 13 Ağustos 1922 tarihinde İzmir'de bir

78 Yılmaz Akkılıç, *Kurtuluş Savaşı'nda Bursa İşgalinden Kurtuluşa*, Nilüfer Akkılıç Kütüphanesi Yayınları, C 2, Bursa 2008, s. 556-557.

79 Akkılıç, *age.*, s.726.

80 Aziz Nuri Bey, Milli Mücadele'de sıkı bir Yunan iş birliği olarak tanınmış ve Milli Mücadele aleyhindeki faaliyetleri nedeniyle *Bursa vali vekili esbaki Aziz Nuri* kaydıyla 41. sırada *Yüzellilikler* listesine alınmıştır. Yurt dışında kaldığı sürece Türkiye Cumhuriyeti aleyhinde çalışmaya devam eden Aziz Nuri, 1938 yılında ilan edilen affa rağmen Türkiye'ye dönmemiş ve 1941 yılında Yunanistan'da vefat etmiştir. Bk. Şaduman Halıcı, *Yüzellilikler*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 1998, s. 126-135.

81 Saim Yüceer, *Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci*, Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Bursa 2001, s. 100-101.

82 Akkılıç, *age.*, s. 558-559.

miting düzenlendi. Görünürde miting, İngiltere Başbakanı Lyod Geotge'un Avam Kamarası'nda İngiliz Hükümeti'nin *Asya-ı Suğra* Hristiyan ahalisini himaye edeceği yönündeki konuşmasına bir *teşekkür* olarak düzenlenmişti. Oysaki mitingın gerçek amacı, İzmir'de Müslüman ve gayrimüslim halkın özerkliğe destek verdiği yönünde kamuoyunda bir algı yaratmaktır. Miting günü İzmir halkı, aynen Bursa'da yapıldığı gibi, dükkânları zorla kapatılarak miting alanına sürüklendi⁸³.

Türk basınına göre Ömer Fevzi Efendi, İzmir'de düzenlenen özerklik mitinglerini organize ederek bunlara liderlik yapıyordu. *Açıksöz*, 24 Haziran 1922 tarihli nüshasının *Hain Bursa Müftüsü* başlıklı haberinde Ömer Fevzi Efendi hakkında şunları yazıyordu: *Bursa müftüsü İzmir'e gelmiştir. Merhum, Bursa'nın muhtariyetini ve Yunan ordusunun işgalini beyan-ı memnuniyet için Bursa'da bir miting akd ettirerek mitinge riyaset eylemiştir. İzmir'de dahi böyle bir melanet icrasına çalışacağı memuldir (bekleniyor)*⁸⁴. *Tercüman-ı Hakikat*, 24 Temmuz 1922 tarihli nüshasında *Hain bir müftü Ömer Fevzi Yunanlılar lehine sırf mesai ediyor* başlığıyla şunları aktarıyordu:⁸⁵

“Bursa Müftüsü Ömer Fevzi'nin muhtariyet lehine miting yaptırmak ve orada nutuk söylemek gibi bir denainde (alçaklık) bulunduğunu bildirmişdim.

Ömer Fevzi Bey, şimdiye kadar bu milletin içinde hiçbir ferдин tevessül etmeyeceği bir alçaklığı daha irtikâp eylemiştir. Yunanlılar bu gibi rezil adamlar ile muvaffakiyet aramak gibi bir gaflete kapılarak bu adamı fevkalade izzaz (ağırlamak) etmektedirler. Ahiren Ömer Fevzi, İzmir'e muvasalat eylemiş ve parlak bir surette istikbal edilmiştir. Bir müftünün Yunanların zitosu ile karşılaşması Müslümanları pek ziyade dağdar (dağlamak) eylemiştir. Bütün bu rezaletler yetmiyormuş gibi, Ömer Fevzi, ailesiyle birlikte Yunan Müdafaa Komitesi'nin şerefine verilmiş olan ziyafetde hazır bulunmuştur.”

Türk Ordusunun Yunanlara karşı kazandığı kesin zafer, Yunanların İzmir ve Bursa'da kurmak istedikleri özerk devletler hayalini tamamen bitirdi. Bursa'da özerk devlet kurma faaliyetlerine öncülük edenler, zaferden sonra kurulan askerî bir mahkemede yargılandı. Mahkemenin 22 Şubat 1923 tarihinde verdiği karar göre, Yunanlarla birlikte ülkeyi terk edenler idama mahkûm olurken Feraizci Hamdi Bey 3 yıl cezaya çarptırıldı. Yargılanan diğer sanıklar da beraat etti⁸⁶.

83 BOA, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM), 20/14.

84 *Açıksöz*, “Hain Bursa Müftüsü”, 24 Haziran 1922, S. 515, s. 2

85 *Tercüman-ı Hakikat*, “Hain bir müftü”, 24 Temmuz 1922.

86 *Yoldaş*, “Geçmiş olsun”, 23 Şubat 1923. No: 415.

7. Ömer Fevzi Efendi'nin Yüzellilikler Listesine Alınması

Bursa Müftüsü Ömer Fevzi Efendi, Meşihat Dairesine sunduğu 13 Nisan 1922 tarihli bir dilekçeyle Harb-i Umumi nedeniyle aksattığı hac farızası için 10 Haziran 1922 tarihinden itibaren üç aylık izin istedi. Yokluğunda müftülük işlerini yürütmek üzere müsevvidlik makamında bulunan mahalli ulemadan İzzet Efendi'yi yerine vekil bıraktı⁸⁷. Ömer Fevzi Efendi'nin talebini olumlu karşılayan Meşihat, kendisinin ilgili tarihten itibaren izinli olduğu yönünde Hüdavendigar vilayeti ile Sicil Müdüriyetini bilgilendirdi⁸⁸. Ömer Fevzi Efendi'nin izin istediği aylar, Türk ordusunun Yunanlara yönelik büyük taarruzunun beklendiği tarihler olması açısından dikkat çekicidir. Sakarya Savaşı'nda Türk ordusunun zaferini gören Ömer Fevzi Efendi, Yunan kuvvetlerinin Anadolu'daki varlığını şüpheli gördüğünden bekle gör politikasına yönelmiş olmalıdır.

Bu arada bir Yunan iş birlikçisi olarak ünlenen ve Ömer Fevzi Efendi'nin suç ortaklığını yapan Feraizci Hamdi Efendi, Mudanya Mütarekesi'nin müzakereleri sırasında İstanbul'da yakalandı. *Sabah*, onun hakkında *Maalesef bu kisve-i ilmiyeyi labes (ilmi kıyafette) olan bu hain, Bursanın Yunan işgali altında bulunduğu esnada müftülük gibi mukaddes bir makamı işgal etmiş idi, Feraizci Hamdi cibilliyet-i habiseyisini (kötü ahlak) Yunanlıların Bursa'ya ilk girdikleri gün bayrağımızı yırtmak ile iktifa etmeyerek çiğnemek suretiyle izhar etmişti* diyordu. Feraizci Hamdi Efendi'nin birçok şahsa iftira atarak onların hapis ve sürgün edilmesine neden olduğunu vurgulayan gazete, onun Türklere karşı savaşan Yunan Kralı'nı tebrik ettiğini ve Müslüman kadınların Yunan subaylarıyla evlenebileceğine dair fetva verdiğini belirtiyordu. Gazeteye göre Feraizci Hamdi Efendi, bahsi geçen suçları itiraf etmişti fakat bu suçların Mustafa Kemal Paşa tarafından affedildiğini iddia ediyordu⁸⁹. Sonradan bütün suçlamaları reddeden Feraizci Hamdi Efendi, Bursa'da sadece 24 gün müftülük yaptığını ve belirtilen suçların Hicaz'da hac görevinde bulunan Ömer Fevzi Efendi tarafından işlendiğini ileri sürdü⁹⁰.

Türk ordusunun Yunanlar karşısında kazandığı zaferden sonra Millî Mücadele aleyhinde bulunmuş ve düşmanla iş birliği yapmış bazı yetkililer, hayatlarını

87 MŞH. SAİD 244-16-16.

88 MŞH. SAİD 244-16-16. Lef 2; MŞH. SAİD 244-16-17.

89 *Sabah*, "Feraizci Hamdi nihayet pençe-i adalete düştü", 5 Ekim 1922.

90 *Sabah*, "Feraizci Hamdi cinayetlerini tevil ediyor", 6 Ekim 1922. *Renin* gazetesi, 3 Ekim 1922 tarihli nüshasında Yunan işgali altındaki Bursa'da müfettişlik yapan Feraizci Hamdi Hoca'nın İslam kızlarının Yunanlarla evlenmesinde bir sakınca olmadığına dair verdiği fetvadan dolayı Milli Mücadele sonrasında yargılandığını yazmaktadır. Bu hususta bk. Şaduman Halıcı, *Mütareke Döneminin İşbirlikçileri Yüzellilik Gazeteciler*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2021, s. 448'de 717 numaralı dipnot.

tehlikede gördüğünden ülke dışına kaçmaya başladı. Hürriyet ve İtilaf Partisi, İngiliz Muhipleri Cemiyeti, Nigehban Cemiyeti, Kuva-yı İnzibatiye gibi Millî Mücadele'ye şiddetle muhalefet etmiş kuruluşların bazı yöneticileri, iltica talebiyle İngiliz Sefarethanesine sığındı. Bunlar, İngilizler tarafından Taşkısla'ya nakledilerek koruma altına alındı. Bunların arasında Bursa'dan Ömer Fevzi Efendi ile Aziz Nuri Bey de vardı. Ömer Fevzi Efendi, burada mültecileri temsilen kurulan İdare Heyetinin üyeliğine seçildi. Başkanlığını sabık Muhafız Taburu ferîği Mustafa Natık Bey'in yaptığı bu heyet, mültecilerle İngiliz idaresi arasındaki ilişkileri düzenleyecekti. Daha sonra mülteciler, İngiliz gemileriyle Mısır, Malta, Romanya ve Yunanistan gibi yerlere taşınmaya başladı. Ömer Fevzi Efendi ve Aziz Nuri Bey, Padişah Vahdettin'in de firar ettiği Malta Adası'na gitmeyi tercih etti⁹¹.

Millî Mücadele'nin lider kadrosu, savaş esnasında düşmanla iş birliği yapan ve ülkeye ihanet edenlerin cezalandırılması konusunda hemfikir idi. Fakat Lozan Barış Antlaşması'nda savaş suçlarıyla ilgili bir genel affın ilanı gündeme geldi. İsmet Paşa başkanlığındaki Türk Heyeti, isimleri daha sonradan Türk Hükûmeti'nce belirlenecek 150 Müslüman vatandaşın genel affın dışında tutulmasını istiyordu. İtilaf Heyeti ise genel affın bütün Müslim ve gayrimüslim kişilere uygulanması gerektiği hususunda ısrarcıydı. Yapılan müzakereler sonunda genel af, bir beyannameyle kabul edilirken, söz konusu 150 kişi de bu beyannameye ek bir protokolle genel affın dışında tutuldu⁹².

Lozan Antlaşması'nda genel afftan istisna edilen 150 kişinin kimlikleri, TBMM'nin 16 Nisan 1924 tarihli oturumunda görüşülmeye başladı. Dâhiliye Vekili Ferit Bey, daha önceden Emniyet Genel Müdürlüğüne hazırlanan isimleri teker teker okuyarak milletvekillerinin onayına sundu. Müzakereler, Meclisin 22-23 Nisan 1924 tarihli oturumlarında hararetle devam etti. Dâhiliye Vekâletinin hazırlamış olduğu 150 kişilik liste, onaylanmak üzere Heyeti Vükelaya sevk edildi. Heyet-i Vükela, sonradan *Yüzellilikler* olarak ünlenecek 150 kişilik listeyi 1 Haziran 1924 tarihinde onayladı⁹³.

Millî Mücadele'de Bursalı veya Bursa'da görev yapmış sekiz kişi, *Yüzellilikler* listesine dâhil edildi⁹⁴. Ömer Fevzi Efendi Efendi, listenin 41. sırasında *Sabık Bursa müftüsü*

91 Nevzat Vahdettin, *Yıldız'dan Sanremo'ya*, Arma Yayınları, İstanbul 1999, s. 73-106.

92 İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*. C I (1920-1945), Türk Tarih Kurumu, 3. baskı, Ankara 2000, s. 195-198.

93 Yüzellilikler listesinde bulunanlar için bk. Sedat Bingöl; *Yüzellilikler Meselesi*, Dorlion Yayınları, Ankara 2020, s. 203-211.

94 Bunlar, sıra numarasına göre şöyleydi: Esbak Bursa Valisi Gümülcineli İsmail (26), esbak Divan-ı

Ömer Fevzi kaydıyla yer aldı⁹⁵. Ömer Fevzi Efendi, TBMM'deki görüşmelerde en çok tepki çeken isimlerden biriydi. Bursa Milletvekili Necati Bey, onun hakkında *Yalnız Bursa Müftüsü unutulmuş. Listenin en mühimidir. (...) Ömer Fevzi, Vahdettin'den daha mel'undur* diyordu⁹⁶.

Ömer Fevzi Efendi'nin sürgün hayatına dair bilgiler oldukça sınırlıdır. Emniyet Genel Müdürlüğünün *Yüzellilikler*'e dair hazırladığı rapora göre, Türkiye'den Malta'ya firar eden Ömer Fevzi Efendi, sonrasında Marsilya ve oradan da Suriye'ye geçti. Bu süreçte Ömer Fevzi Efendi, siyasal faaliyetlerle uğraşan eski Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'yle yollarını ayırdı⁹⁷.

Ömer Fevzi Efendi'nin izlerine Yunanistan'da yerleşik Cemaat-i İslamiye örgütlerinde rastlanmaktadır. Müslüman azınlık tarafından kurulan Cemaat-i İslamiye kayıtlarına göre, Ömer Fevzi Efendi, 1923 yılının ocak ayında Selânik Karaferiye'ye müftü olarak tayin edildi. Bir süre sonra Cemaat-i İslamiye Reisliğine seçilen Ömer Fevzi Efendi, bu görevi karşılığında cemaat sandığından aylık 500 drahmi maaş alıyordu⁹⁸. Ömer Fevzi Efendi'nin bu görevini 1930 yılında Suriye'de ölümüne kadar sürdürdüğü tahmin edilmektedir.

Sonuç

Millî Mücadele'de saltanat idaresiyle Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti arasında yaşanan meşruiyet mücadelesinde din görevlileri daha da önem kazandı. Her iki taraf da halkın lideri durumunda bulunan din görevlilerini kazanarak kendi meşruiyetini ve otoritesini kurmaya çalıştı. Böylece din görevlileri, Millî Mücadele'nin seyrini doğrudan etkileyen önemli roller oynamaya başladı. Saltanat idaresi, Mondros Mütarekesi'yle zedelenen otoritesini yeniden kurmak ve bir isyan hareketi olarak gördüğü Millî Mücadele'yi bitirmek amacıyla din istismarı politikalara yöneldi. Özellikle taşrada etkili olan bu politikalar, paratoner

Harb Reisi Nemrud Mustafa (31), Bursa vali vekili esbaki Aziz Nuri (40), sabık Bursa Müftüsü Ömer Fevzi (41), Kirmasti'nin Karaorman Karyesinden Harun-ür-Reşid (75), fabrikatör Bursa'lı Cemil (114), Eşkîya reisi Süngülü Çerkez Davud (117) ve Bursa'lı fabrikatör Cemil'in kayınbiraderi Necip (119). Bk. Bingöl; *age.*, s. 203-211.

95 Bursa Müftüsü Ömer Fevzi Efendi, kendisi gibi bir *Yüzellilik* olan ve aynı adla anılan gazeteci Ömer Fevzi'yle karıştırılmamalıdır. Gazeteci Ömer Fevzi'nin Millî Mücadele Dönemi'ndeki faaliyetleri ve sürgün hayatı için bk. Halıcı, *age.*, s. 233-266.

96 TBMM GCZ, Devre 2, C 4, 16 Nisan 1340 (1924), s. 442.

97 Halıcı, *agt.*, s. 135-136.

98 Ayşe Nükhet Adhyede, *Yunanistan Sınırları İçinde Müslüman Cemaat Örgütlenmeleri: Cemaat-ı İslamiyeler 1913-1998*, Stratejik Araştırma ve Etüdler Millî Komitesi, Ankara 2001, s. 44, 62.

vazifesini görecek bazı din görevlilerinin ön plana çıkmasına neden oldu. Bu bağlamda Bursa Müftüsü Ömer Fevzi Efendi'nin faaliyetleri, Anadolu uleması arasında müstesna bir öneme sahiptir.

Ömer Fevzi Efendi'nin İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin sancılı günlerinde Bursa'da vergi isyanlarında oynadığı tahrikçi faaliyetler, ülkenin geleceğinde oynayacağı olumsuz rolün de habercisi oldu. İttihatçıların listesinden Bursa mebusluğuyla siyasal hayata giren Ömer Fevzi Efendi'nin tepki çeken siyasal faaliyetleri, Hürriyet ve İtilaf Partisinin saflarına katılmasından sonradır. Ömer Fevzi Efendi'nin Bursa Valisi Gümülcineli İsmail Bey'in döneminde hileli bir seçimle atandığı Bursa Müftülüğü, Millî Mücadele açısından bir kırılma noktasıdır. Ömer Fevzi Efendi'nin bu dönemde Heyet-i Nasihaya seçilmesi, saltanat çevrelerinde gördüğü itibarı ve sahip olduğu nüfuzu göstermesi bakımından önemlidir. Padişah Vahdettin'in Bursa'dan sürgün edilen Ömer Fevzi Efendi'ye sahip çıkması ve bu olayı bizzat Dâhiliye Nazırı Ebubekir Hazım Bey'den sorması, bu nüfuzun başka bir kanıtıdır. Bu yönüyledir ki Ömer Fevzi Efendi, Millî Mücadele aleyhtarı birçok olayda bir ajan-provokatör olarak kullanıldı.

Millî Mücadele'de talihsiz olaylar yaşayan Bursa'nın kaderinde Ömer Fevzi Efendi'nin rolü belirleyici oldu. Ömer Fevzi Efendi'nin Bursa'da bizzat belirlediği birçok Kuvayimillîye taraftarı, *İttihatçı* oldukları gerekçesiyle şehirden sürgün edildi. Ayrıca Kuvayimillîye destekçisi ulema, eşraf ve esnaf, türlü baskı ve kanunsuz yöntemlerle sindirildi. Böylelikle millî unsurlardan arındırılan Bursa'nın Yunan işgali öncesinde direnci tamamen kırılmış oldu. Bu durum, Bursa'nın Yunan işgaline neden direnmediğini ve kolaylıkla işgal edildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Ömer Fevzi Efendi'nin en çok dikkat çeken tarafı, bir Yunan iş birlikçisi olarak yürüttüğü Millî Mücadele aleyhtarı faaliyetlerdir. Yunanların, Millî Mücadele'de farklı çevrelerden çok sayıda iş birlikçi buldukları ve bunları cazip tekliflerle kullandığı bilinmektedir. Bunların içinde ulema sınıfından Ömer Fevzi Efendi, ayrıcalıklı bir konuma sahipti. Yunan işgal güçlerini saltanat hukukunun bir garantörü olarak gören Ömer Fevzi Efendi, Yunanlarla her konuda iş birliği hâlindeydi. Yunanların Batı Anadolu'da kurmak istediği özerk devletler projesini hararetle destekleyenlerin arasında Bursa'dan Ömer Fevzi Efendi ve Aziz Nuri Bey gibi iş birlikçiler de vardı. İzmir ve Bursa'da kurulmak istenen özerk devletin çalışmalarında aktif rol alan Ömer Fevzi Efendi, bu bağlamda yapılan özerklik mitinglerine de liderlik yaptı. Ömer Fevzi Efendi, Millî Mücadele'de Yunan iş birlikçiliğinin geldiği noktayı göstermesi bakımından çarpıcı bir örnek sunmaktadır.

KAYNAKLAR**Arşiv Kaynakları****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO) 3680/275935, 4718/353840.

Dahiliye Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemi Evrakı (DH.EUM.AYŞ) 14/81, 36/30.

Dahiliye Nezareti Dahiliye Kalem-i Mahsus Evrakı (DH.KMS) 51/3, 59/16.

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM) 20/14.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT) 1303/50.

Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR) 101/19.

İrade Evkaf (İ.EV) 50/32.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV) 215/52, 252/36.

Meşihat Arşivi (MŞH), SAİD

244-16-1; 244-16-2; 244-16-3; 244-16-5; 244-16-6; 244-16-11; 244-16-12; 244-16-13; 244-16-14;

244-16-15-1; 244-16-15-2; 244-16-15-3; 244-16-16; 244-16-17.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi

Devre 4, C 1, 22. İnikad, 11 Mart 1920.

TBMM Gizli Celse Zabıtları

Devre 2, C 4, 16 Nisan 1340 (1924).

Sürelî Yayınlar

Açıksöz

Alemdar

Hüdavendigar

Sabah

Son Telgraf

Tercüman-ı Hakikat

Yıldız

Araştırma ve İnceleme Eserler

Abidin, Hayrettin, *Tarihte Ankara İstiklal Harbi ve Bursa Hatıratı*, Semih Lütfi Matbaası, 1934.

Adıyede, Ayşe Nükhet, *Yunanistan Sınırları İçinde Müslüman Cemaat Örgütlenmeleri: Cemaat-ı İslamiyeler 1913 – 1998*, Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi, Ankara 2001.

Akkılıç, Yılmaz, *Kurtuluş Savaşı'nda Bursa İşgalinden Kurtuluşa*, Nilüfer Akkılıç Kütüphanesi Yayınları, C 2, Bursa 2008.

Akkuş, Turgay, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2011.

Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması* C 4, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1996.

Bakar, Bülent, “Milli Mücadele’de Yunanistan’ın Son Teşebbüsü Batı Anadolu’da Muhtariyet İlanı”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 22, İstanbul 2010, s.127-166.

Bayar, Celal, *Ben de Yazdım Milli Mücadele’ye Gidiş*, C 6, Sabah Kitapları, İstanbul 1997.

Bingöl, Sedat, *Yüzellilikler Meselesi*, Dorlion Yayınları, Ankara 2020.

Bir Devlet Adamının Mehmet Tefik Beyin (Biren) II.Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, haz. F. Rezan Hürmen, Arma Yayınları, İstanbul 1993.

Bozkurt, Celil, “Milli Mücadele’de Bursa Uleması: Yunan İşgalinde Bursa’da Saltanata Bağlılık Mitingi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 37/S. 103, 2021, s. 77-104.

Cebesoy, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul 2019.

Çelebi, Mevlüt, *Heyet-i Nasiha*, Akademi Kitabevi, İstanbul 1992.

Eğilmez, Mümtaz Şükrü, *Milli Mücadele’de Bursa*, Tercüman Tarih Yayınları, İstanbul 1981.

Emiroğlu, Kudret, *Anadolu’da Devrim Günleri*, İmge Yayınevi, İstanbul 1999.

Erdeha, Kamil, *Milli Mücadele’de Vilayetler ve Valiler*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975.

Erdem, Nilüfer, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı*, Derlem Yayınları, İstanbul 2010.

Goloğlu, Mahmut, *Üçüncü Meşrutiyet Birinci Büyük Millet Meclisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

Halıcı, Şaduman, *Yüzellilikler*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 1998.

Halıcı, Şaduman, *Mütareke Döneminin İşbirlikçileri Yüzellilik Gazeteciler*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2021.

Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, 6. baskı, İstanbul 2011.

Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C I, Türk Tarih Kurumu, 5. baskı, Ankara 2009.

Kaplanoglu, Raif, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyete Bursa*, Avrasya Etnografya Yayınları, İstanbul 2005.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Şeyhülharem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 39, İstanbul 2010, s. 90-91.

Miralay Bekir Sami Günsav'ın Kurtuluş Savaşı Anıları, haz. Muhittin Ünal, Cem Yayınevi, İstanbul 1994.

Nazif, Süleyman, *İmana Tasallut Şapka Meselesi*, Matbaa-i Tekfur, İstanbul 1342.

Polat, Hasan Ali - Akandere, Osman, “Gümülcineli İsmail Bey'in Bursa Valiliği”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C 19/S. 39, 2019, s. 509-532.

Sarkoyuncu Ali, *Milli Mücadele'de Din Adamları* C II, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. baskı, Ankara 2007.

Sarkoyuncu, Ali, *Milli Mücadele'de Din Adamları*, C I, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 5. baskı, Ankara 2007.

Selek, Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, C 1, Kastaş Yayınları, İstanbul 1987.

Sofuoğlu, Adnan, *Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu 1919-1921*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994.

Sonyel, Salahi R, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

Soysal, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)* C I, Türk Tarih Kurumu, 3. baskı, Ankara 2000.

Tepeyran, Ebubekir Hazım, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1982.

Tepeyran, Ebubekir Hazım, *Çalimane Bir İdam Hükmü*, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1997.

Türk Parlamento Tarihi I ve II. Meşrutiyet, C II, haz. İhsan Güneş, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara 1997-1998.

- Türkeş, Ünal, *Kurtuluş Savaşı'nda Muğla*, Yelken Matbaası, İstanbul 1973.
- Umar, Bilge, *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1974.
- Vahdettin, Nevzat, *Yıldız'dan Sanremo'ya*, Arma Yayınları, İstanbul 1999.
- Yüceer, Saime, *Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci*, Uludağ Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Bursa 2001.

